

ЖАС ҒАЛЫМДАР МІНБЕСІ ТРИБУНА МОЛОДЫХ УЧЕНЫХ TRIBUNE OF YOUNG SCIENTISTS

FTAMP 04.61

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-8940.12>

Ж.Ж. Куанышбаева¹, Қ.А. Кантаева^{1*}, О.О. Карибаев¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық Педагогикалық университеті, Алматы қ., Қазақстан

ӘЛЕУМЕТТІК ТАҢДАУ: ҚАЗІРГІ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ҚОҒАМДЫҚ МҮДДЕНІҢ ӘСЕРІ

Аңдатпа

Мақалада әлеуметтік таңдаудың тәсілдері және олардың алуан түрлілігі, сондай-ақ әлеуметтік таңдаудың әлеуметтанулық категория ретіндегі қоғамдағы рөлі және оның сипаттамалары көрсетілген. Әр түрлі формадағы әлеуметтік таңдау жеке тұлға өміріндегі барлық әлеуметтік орталарда орын алатын құбылыс. Әлеуметтік таңдау еркіндігіне әсер ететін факторлар алуан түрлі: қоғамға, жеке қалаулар мен кездейсоқ жағдайларға, әлеуметтік-саяси оқиғаларға т.б. байланысты. Мақалада аталған факторлардың ішінде маңыздысы қоғамдық мүдде екендігін, жеке тұлғалардың таңдауына қоғамдық мүдденің әсер ету жағдайларын ашуға талпыныс жасалады. Кез-келген мемлекет үшін белгілі бір әлеуметтік саясат көбінесе қоғамдық мүдделерге қызмет етеді. Алайда, көп жағдайда көпшіліктің мүдделеріне қарағанда халықтың ықпалды бөлігінің ерекше мүдделері мен қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталып жатады. Әлеуметтік таңдау мүмкіндігі – адамдардың өз құқықтары мен бостандықтарын жүзеге асыруының өлшемі. Бұл мақалада қоғамдық мүддеге бағытталған саясатты әзірлеу процесінде әлеуметтік таңдау мәселесі практикалық тұрғыда әлеуметтік-саяси тұжырымдамалық дилемма болып табылады. Әлеуметтік таңдау мен қоғамдық мүдде арасындағы байланыстың мемлекеттік саясатта қалай анықталатыны, өлшемдері мен даму сипаты және жүзеге асырылуы туралы нақты зерттеулер қазіргі таңда әлеуметтік таңдау туралы толық түсініктеме бере алмай отыр. Сондықтан, әлеуметтік таңдау категориясын әлеуметтанулық тұрғыдан зерттеудің, қоғамдық мүдделердің сипатын және әлеуметтік саясаттың қоғамдық мүдделерге сәйкестігі мүмкін болатын жағдайларды анықтау және бағалау өте маңызды мәселе.

Түйін сөздер: әлеуметтік таңдау, жеке тұлға, қоғам, қоғамдық мүдде, әлеуметтік саясат

Zh. Kuanyshbayeva¹, K. Kantayeva^{1*}, O. Karybayev¹

¹ Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

SOCIAL CHOICE: MODERN PROBLEMS AND THE IMPACT OF PUBLIC INTERESTS

Abstract

The article reflects approaches to social choice and their diversity, as well as the role of social choice in society as a sociological category and its characteristics. Social choice in various forms is a phenomenon that occurs in all social circles of an individual's life. The factors influencing the freedom of social choice are diverse: depending on society, personal preferences and random circumstances, socio-political events, etc. Among the factors listed in the article, the most significant are public interests, attempts to reveal the conditions of the influence of public interests on the choice of individuals. For any State, a certain social policy often serves the public interest. However, in most cases, unlike the interests of the majority, it is aimed at satisfying the special interests and needs of the influential part of the population. The possibility of social choice is a criterion for people to exercise their rights and freedoms. In this article, the problem of social choice in the process of developing a policy focused on public interests is, in practical terms, a socio-political conceptual dilemma. Specific studies on how the relationship between social choice and public interests is determined, criteria and nature of development and implementation in public policy do not currently provide a complete explanation of social choice. Therefore, a very important issue is the sociological study of the category of social choice, the identification and assessment of the nature of public interests and the conditions under which it is possible for social policy to correspond to public interests.

Keywords: social choice, personality, society, public interests, social policy

Қуанышбаева Ж.Ж.¹, Кантаева Қ.А.^{1}, Қарибаев О.О.¹*

¹Казахский Национальный Педагогический Университет имени Абая, г. Алматы, Казахстан

СОЦИАЛЬНЫЙ ВЫБОР: СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ И ВЛИЯНИЕ ОБЩЕСТВЕННЫХ ИНТЕРЕСОВ

Аннотация

В статье отражены подходы к социальному выбору и их многообразию, а также роль социального выбора в обществе как социологической категории и ее характеристики. Социальный выбор в различных формах-явление, которое происходит во всех социальных кругах жизни личности. Факторы, влияющие на свободу социального выбора, многообразны: в зависимости от общества, личных предпочтений и случайных обстоятельств, социально-политических событий и др. Среди перечисленных в статье факторов наиболее значимыми являются общественные интересы, попытки раскрыть условия влияния общественных интересов на выбор индивидов. Для любого государства определенная социальная политика часто служит общественным интересам. Однако в большинстве случаев, в отличие от интересов большинства, оно направлено на удовлетворение особых интересов и потребностей влиятельной части населения. Возможность социального выбора-критерий реализации людьми своих прав и свобод. В данной статье проблема социального выбора в процессе разработки политики, ориентированной на общественные интересы, в практическом плане является социально-политической концептуальной дилеммой. Конкретные исследования о том, как определяется, критерии и характер развития и реализации в государственной политике связи между социальным выбором и общественными интересами, в настоящее время не дают полного объяснения социальному выбору. Поэтому очень важным вопросом является социологическое изучение категории социального выбора, выявление и оценка характера общественных интересов и условий, при которых возможно соответствие социальной политики общественным интересам.

Ключевые слова: социальный выбор, личность, общество, общественные интересы, социальная политика

Кіріспе

Қазіргі таңдағы әлеуметтік таңдау мәселесінің маңыздылығын анықтауда алдымен теориялық мәнін жүйелі түрде талдап алған жөн. Әлеуметтік таңдау теориясы немесе әлеуметтік таңдау дегеніміз – белгілі бір мағынада ұжымдық нәтижеге немесе әлеуметтік әл-ауқатқа қол жеткізу үшін жеке пікірлерді, қалауларды, қоғамдық мүдделерді біріктіруді талдаудың теориялық негізі [1]. Отызыншы жылдары «нарықтық социализм» модельдері сәнге айналды, онда үкімет баға жүйесін қалай алмастыра алады және тауарларды нарық сияқты тиімді түрде қалай бөле алады деген бағытта таңдауды жүзеге асыру көзделген болатын. 1938 жылы Абрам Бергсонның әлеуметтік қамсыздандыру функцияларын (ӘҚФ) іргелі талдауы экономистің индивидуалистік, утилитарлық этикасын мемлекеттік жоспарлаудың мақсатты функциясына қалай қосуға болатындығын және оған мемлекеттік басқаруда әлеуметтік қамсыздандыруды арттыруға көмектесетінін көрсетті. 1951 жылғы Эрроу кітабы Бергсонның мақаласының тікелей жалғасы және Пол Самуэлсонның 1947 жылғы «Экономикалық талдау негіздері» атты еңбегін талқылауы болды. Эрроудың міндеті Бергсон мен Самуэлсон сипаттаған әлеуметтік қамсыздандыру функцияларына қатысты процесті сипаттау болды. Эрроу кітабынан бастап әлеуметтік қамсыздандыру немесе әлеуметтік таңдау функцияларының қасиеттерін зерттейтін көптеген әдебиеттер пайда болды.

Бергсон ӘҚФ-ны барынша көбейту немесе нормативтік критерийлердің белгілі бір жиынтығын қанағаттандыру үшін жеке артықшылықтарды біріктіру мәселелеріне, яғни жеке сайлаушылардың қалауын ескере отырып, қандай әлеуметтік мемлекетті таңдау керек деген мәселеге назар аударады. Белгілі бір нормативтік критерийлерге сәйкес келетін әлеуметтік таңдау функциясын табу мәселесі дауыс берудің әртүрлі ережелерімен тепе-теңдікті орнатуға өте ұқсас [2].

Зерттеудің әдіснамасы

Мақаланы жазу барысында жұмыстың әдіснамалық және теориялық негізін шетелдік, сонымен қатар отандық ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып қарастырылды. Зерттеу барысында деректерді статистикалық және тұйымдарды салыстыру әдістері қолданылды. Салыстырмалы әдісті қолданудағы мақсат авторлар ұстанымдарын салыстыра отырып, нақтылы нәтижеге қол жеткізуге болады.

Зерттеу барысында түпнұсқа дереккөздеріне барынша басымдылық берілді. Бұл тарихи зерттеу әдістерін қолдануды қажет етті. Мысалы, 1951 жылы К.Эрроудың «Әлеуметтік таңдау және жеке тұлғалық құндылықтар» атты еңбегі жарық көргеннен бастап, әлеуметтік-саяси ғылымда ұтымды таңдау тұжырымдамасын дамытатын ғылыми зерттеулердің саны күрт өсті. Алайда, осы аспектіде Эрроу демократиясының мүмкін еместігі теоремасында айтылған скептикалық пікірлер бар, оған сәйкес әлеуметтік шешімдерге жеке көзқарастарды біріктірудің бірде-бір жүйесі тиісті деңгейде жұмыс жасамайды әрі дұрыс нәтиже алып келмейді.

Бұл теореманы мысалмен қарастыраатын болсақ, белгілі бір тұрғылықты ауданда жеке кәсіпкер бизнес объектісі үшін құрылыс жұмыстарын жүргізуді ұйғарды делік. Сол ауданның басқа тұрғындарына кедергі келмейтіндей шешім қабылдау үшін таңдаудың бірнеше балама нұсқасы бар, олардың ішінен тек біреуін дауыс беру арқылы таңдау керек. Сондай-ақ, қарастырылып отырған теореманың шарты бойынша әр адам қол жетімді балама нұсқаларды өз қалауы бойынша реттей алады деп санайды. Осылайша, әр қатысушының жеке қалауларының тізіміне сүйене отырып, ұжымдық қорытынды шешім қабылданады.

Сондай-ақ, Эрроу таңдау жасағанда орындалуы тиіс бірқатар қағидалар ұсынды[3]:

- әмбебаптылық: әр дауыс беруші өз қалауының тек бір нұсқасын ұсынуы керек;
- диктатураның болмауы: артықшылықтардың жалпы тізімінде барлық қатысушылардың тілектері ескерілуі керек;
- сыртқы баламалардан дербестік;
- бірауыздылық.

Алайда, Эрроу ұсынылған барлық талаптарды қанағаттандыратын таңдау/сайлау жүйесі жоқ екенін математикалық түрде дәлелдеді.

Жоғарыдағы қағидаларға мониторинг жасай ішінен мысал ретінде «сыртқы баламалардан дербестік» қағидасын салыстырмалы түрде қарастырайық. Дауыс беру арқылы өте маңызды шешімдер қабылдаған кезде екі (немесе одан да көп) тур өткізіледі. Атап айтқанда, егер бірде-бір кандидат жартысынан көп үлестегі дауыс жинамаса, онда олар ең көп үлестегі дауыс жинаған сәтті екеуін таңдап, тек осы екі балама таңдауды жүзеге асырады. Бірінші турда А кандидаты бірінші, ал В кандидаты екінші турда болды делік. Алайда, барлық басқа балама кандидаттарды алып тастап, екінші турды өткізгенде, үміткер бірінші орынды алатын жағдай туындауы мүмкін. Бұл дегеніміз, іс жүзінде сыртқы баламалардан тәуелсіздік орын алмайды. Осылайша, Эрроу теоремасының мәні үш немесе одан да көп балама үшін жеке артықшылықтарды біріктіру әдісі жоқ, бұл кейбір әділетті жағдайларды қанағаттандырады және әрқашан логикалық дәйекті нәтиже береді.

Адамдар мағына мен символдарды қолдана білу дағдысының арқасында, жануарларға қарағанда өз әрекеттеріне таңдау жасай алады. Жағдайды жеке көзқарастары бойынша түсіне отырып, «адамдар жаңа мағына мен оның ауқымы жайлы тұспал жасай алады» [4]. Демек, символикалық интеракционистердің көзқарасы бойынша, акторлардың белгілі бір деңгейде автономиясы бар деген сөз. Олар тек қана зорлықты немесе детерминацияны сезініп қоймайды, олар әдеттен тыс және тәуелсіз таңдау жасай алады. Сонымен қатар олар өмір сүрудің бірегей стилін жасай алады.

У.Томас пен Д.Томас өздерінің жағдайды анықтау тұжырымдамаларында субъектінің осы бір шығармашылық қабілетін ерекше атап өткен еді: «Егер адамдар жағдайды шынайы деп анықтаса, онда олар нәтижесіне қарай шынайы болып келеді». Аталған авторлар біз үшін қоғам көптеген жағдайларымыздың анықтамасын жасап бергенін ескерді. Олар отбасы мен қауымдастықты ерекшелік отырып, бұл сәтті біздің әлеуметтік анықтамалардың бастауы ретінде айрықша атап өтті. Алайда бұл авторлар өз ұстанымдарында адамдарға мағына мен символды өзгертіп немесе түрлендіруге «тосыннан» ықпал ететін құбылыстардың мүмкін екеніне үлкен мән береді. Яғни, тұлғаның жеке таңдауы өз талғамына, жеке біліміне ғана емес сыртқы факторлар әсерінен де қалыптасатындығы айтылады [5].

Эрроу кезінен бастап әлеуметтік таңдауды талдау негізінен тек теориялық және формальды болғанын қарастырдық. Алайда, шамамен 1960 жылы американдық саясаттанушы Уильям Райкер әлеуметтік таңдаудың теориялық идеяларын эмпирикалық қолдануға назар аудара бастады. Мұндай зерттеулердің басым көпшілігі Кондорсе парадоксының эмпирикалық мысалдарын табуға бағытталған [6].

Үлкен және кіші 265 нақты таңдауды қамтитын 37 жеке зерттеулерді жалпылау Кондорсе парадоксының 25 жағдайын анықтады, олардың жалпы ықтималдығы 9,4% және бұл парадокс жағдайлары туралы көп айтылатындықтан жоғары баға болуы мүмкін. Екінші жағынан, Кондорсе

парадоксын эмпирикалық сәйкестендіру барлық балама нұсқалармен салыстырғанда шешім қабылдаушылардың қалауы туралы кең мәліметтерді ұсынады – бұл өте сирек кездесетін жағдай. Парадокстың мысалдары кейде кішігірім мекемелерде (мысалы, кәсіпорын, парламентте т.б.) пайда болады, ал үлкен топтарда (мысалы, электоратта) сирек кездеседі [7].

Енді, әлеуметтік таңдаудың құрылымын талдап алған жөн. Әлеуметтік таңдау – бұл жүйелі білім және өзіндік құрылымы бар. Таңдау құрылымының элементтері ретінде таңдау тақырыбын, бірқатар баламалармен ұсынылған таңдау пәнін және таңдау объектісін қарастырған жөн. Бұл элементтердің функциялары олардың өзара қарым-қатынасындағы әлеуметтік таңдау процесінде көрінеді. Әлеуметтік таңдаудың мәні – бұл адам немесе топ, олардың мәртебесі саналы таңдау, ниет және таңдаудың салдары үшін жауапкершілікті алу қабілетімен анықталады. Әлеуметтік таңдау субъектісінің функцияларының бірі – алдын-ала таңдау, яғни өз өлшемдеріне сәйкес балама таңдауды теориялық негіздеуді жүзеге асыру. Таңдаудың әлеуметтік аспектісін қарастырып жатқандықтан, негізгі объект ретінде әлеуметтік жүйедегі жеке тұлғаға қатысты игіліктер қарастырылады. Таңдау объектісі – таңдау субъектісінің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін өзгертілуі (немесе өзгеріссіз қалуы) керек нәрсе. Таңдау пәні, кең мағынада, таңдау тақырыбы мен оның қажеттілігі арасындағы жанжалды шешудің нәтижесі. Нәтижесінде таңдау тақырыбы әр түрлі болуы мүмкін – материалдық нәрсе, құбылыс, процесс, абстракция, идея [8]. Сонымен қатар, таңдау тақырыбы әрқашан аралық нәтиже болып табылады және қоғамдық және жеке мағынаға ие болуы мүмкін. Бейсаналық таңдау кезінде тақырып көбінесе таңдау жасағаннан кейін ғана маңызды мәнге ие болады. Мысалы, өткен ғасырдың соңында Қазақстан өзі үшін әлеуметтік дамудың жаңа моделін таңдаған кезде, халықтың басым көпшілігі үшін әлеуметтік таңдау тек билік таңдауын қолдау немесе қарсы шығу болатын. Бұл нақты жағдайда әлеуметтік таңдау тақырыбы әлі күнге дейін халықтың басым бөлігіне түсініксіз болып көрінуі мүмкін, себебі мұндай шешімдерде жеке адамның таңдауы мен қоғамдық мүдденің сәйкестігі аса маңызды.

Нәтижелер мен талқылау

Енді, әлеуметтік таңдау жеке тұлғаға қатысты өзіндік қалаулардан бөлек, қоғамдық мүдде де әсер ететіндігін ескерсек, «жеке таңдау бар ма, немесе қоғамдық мүдде жеке тұлғаның таңдауын қалыптастырушы ма?» деген сұрақ туындайды. Демек, қазіргі уақытта жеке және топтық таңдаудың айырмашылығын білу маңызды, оның аясында мүдделердің өзіндік қатынасы орын алады. Жеке тұлғалардың мүдделері топ мүшелерінің мүдделерінің массасынан, сондай-ақ осы қозғалыс кезінде мүдделер мәртебесінің өзгеруі мүмкін [9].

Д. Беллдің өзі постиндустриалды қоғамның әлеуметтік бірлігі жеке тұлға емес, жеке қоғам деп санады, сондықтан постиндустриалды қоғам – бұл әлеуметтік механизмдер нарықтан гөрі тауарларды бөлуге және қоғамдық таңдауға жауап беретін коммуналдық қоғам; сонымен қатар, коммуналдық қоғам өзінің табиғаты бойынша жаңа құқықтарды – балалар, студенттер, кедейлер, әр түрлі азшылықтардың құқықтарын тудырады және оларды жаңа талаптар түрінде, яғни ұжымдық құқықтар түрінде енгізеді.

Әлеуметтанулық көзқарас тұрғысынан әлеуметтік таңдауды әлеуметтік таңдау субъектісі мен объектісі арасындағы қарым-қатынас шеңберіндегі әлеуметтену және әлеуметтік бақылау деңгейімен реттелетін жеке немесе ұжымдық (топтық) әрекет ретінде қарастырған жөн. Таңдау кезеңдерінің бірі ретінде іс-әрекеттің мотиві әлеуметтік таңдаудың себебі ретінде, ал екінші кезең ретінде актердің еркінің болуына байланысты тікелей әрекет фазасы қарастырылатындықтан, әлеуметтік таңдауда әсер ету, мақаланың негізгі түйіні ретінде алынып отырған қоғамдық мүдденің әсер ету мүмкіндігі туралы айту керек. Әлеуметтік таңдау әрдайым ынталандырылады, өйткені таңдау субъектісі қажеттілікті сезініп, оның пайда болу себебін таңдау субъектісінің мінез-құлқын анықтайтын қажеттілікті қанағаттандыру механизмін қосу арқылы жоюға мәжбүр болады. [10].

Әлеуметтік таңдау проблемаларына социологиялық көзқарас оны әртүрлі модельдерде жүзеге асырылатын және қоғамдағы адамдардың өзара әрекеттесуін білдірудің негізгі тәсілі болып табылатын «әлеуметтік әрекет» ретінде анықтауға мүмкіндік береді. Әлеуметтанулық көзқарас тұрғысынан әлеуметтік таңдауды зерттеудің ең қолайлы әдісі құрылымдық-функционалдық талдау және символдық интеракционизм болып табылады. «Субъект» және «объект» сияқты әлеуметтік таңдау құрылымының элементтерінің мазмұнына байланысты әлеуметтік таңдаудың әртүрлі конфигурациялары пайда болады. Әлеуметтік таңдауға салынған ниеттер:

1) жеке тұлға өзіне қатысты (жеке немесе ішкі таңдау), басқа адамға қатысты (тұлғааралық таңдау), топқа қатысты (қоғамдық немесе саяси таңдау);

2) топ өзіне қатысты (топшілік таңдау), басқа топқа қатысты (топаралық немесе саяси таңдау), жеке тұлғаға қатысты (мемлекеттік таңдау) іске асырылады [11].

Сондай-ақ, Эрроу теориясын тереңірек қарастыратын болсақ, таңдау жасайтын адамға ұсынылуы мүмкін балама нұсқалардың негізгі жиынтығы бар деп болжаймыз. Бұл баламалар өзара ерекше; олар x , y , z кіші әріптерімен белгіленеді, кез-келген жағдайда, таңдаушының қолында барлық мүмкін баламалардың жиынтығы бар және ол осы жиынтықтың біреуін таңдауы керек. Әрі қарай, таңдау былайша жасалады деп болжанады: таңдауды жасамас бұрын, таңдаушы барлық ықтимал балама жұптарды қарастырады, айталық, x және y , және әрбір осындай жұп үшін ол үш шешімнің біреуін ғана қабылдайды: x нұсқасына қарағанда y -ге артықшылық беріледі немесе y -ге немқұрайлы қаралады. Барлық мүмкін болатын нұсқаларды осындай ретке келтіре отырып, таңдау жасаған адам қазір белгілі бір мүмкіндіктер жиынтығына тап болады.

Эрроудың болжамдарының біріншісі – кез-келген екі баламаны салыстыруға болатындығы. X және y баламаларының кез-келген жұбы үшін x -ке y немесе y -ке x -ке артықшылық беріледі немесе олар бір-біріне мүлдем немқұрайлы байланыста болады. Балама жұптар арасындағы артықшылық немесе немқұрайлылық қатынасы «байланыс» қасиеті деп аталады [12]. Әр түрлі балама жұптардың арасындағы преференциялардың (бағалаулардың) сәйкестігін (екінші болжам ретінде) дәл келесідей тұжырымдауға болады: егер x нұсқасы y -ге қарағанда жақсырақ немесе немқұрайлы болса, ал y нұсқасы z -ке қарағанда жақсырақ немесе немқұрайлы болса, онда x -ке артықшылық берілуі керек немесе z -ке немқұрайлы қарау керек. Сонымен, Эрроу кез-келген ортадан таңдау олардың салыстырмалы қалауы бойынша мүмкін болатын нұсқаларды ұтымды «ретке келтіру» арқылы анықталады деп болжайды. Белгілі бір артықшылық конфигурациясы (тапсырыс беру) – бұл таңдаған адамның құрылымының немесе құндылық жүйесінің көрінісі. Сонымен, Егер қоршаған ортада кез-келген басқа балама болса, онда бұл таңдалған элемент. Эрроу белгілеген келесі «ақылға қонымды» жағдайлар «ұтымдылық» пен «демократия талаптарын» қамтамасыз ету үшін әлеуметтік шешімдер қабылдау (саяси шешімдер қабылдау) процесіне арнайы жасалған. Оларды келесідей қорытындылауға болады [13]:

- ұжымдық ұтымдылық: кез-келген тапсырыс жиынтығы үшін әлеуметтік таңдау функциясы реттіліктен алынады (басқаша айтқанда, әлеуметтік таңдау жеке шешім қабылдауға арналған құрылыммен бірдей).

- Парето принципі: Егер x баламасы әр жеке адамның өз тәртібіне сәйкес y баламасынан артық болса, онда әлеуметтік тәртіп x -ты y -тен жоғары қояды («әлеуметтік тәртіп» термині ұжымдық ұтымдылықтың алдыңғы жағдайынан шыққан).

- Маңызды емес баламалардан тәуелсіздік: кез-келген ортада жасалған әлеуметтік таңдау тек осы ортадағы баламаларға қатысты жеке тұлғалардың қалауына байланысты болады (бұл болжам логикалық мүмкін нұсқалардың белгілі бір саны болуы мүмкін болса да, әлеуметтік таңдау қоршаған ортаға «қол жетімді» болуы керек екенін мойындайды).

- Белгісіздік: артықшылықтары автоматты түрде қоғамның қалауы болып табылатын, барлық басқа адамдардың қалауына тәуелсіз адам жоқ. Жоғарыда келтірілген болжамдар мен жағдайларды ескере отырып, Эрроу белгілі «дауыс беру парадоксына» сілтеме жасай отырып, әлеуметтік таңдау мәселесін («белгілі жеке талғамдар жиынтығынан әлеуметтік шешім қабылдау моделіне көшу процедурасы») суреттейді.

Ол мұны былай тұжырымдайды: үш сайлаушыдан тұратын қауымдастық бар делік және бұл қауымдастық әлеуметтік әрекеттің үш балама әдісінің бірін таңдауы керек делік. Қоғамдастықтың ұтымды мінез-құлқы қауымдастық өзінің ұжымдық қалауына сәйкес үш баламаға бір рет тапсырыс береді, содан кейін кез-келген жағдайда тізімде бірінші орынды алатын нақты қол жетімді баламаны таңдайды. Ұжымдық артықшылық шкаласын анықтаудың табиғи әдісі, егер қоғамдастықтың көпшілігі екінші баламаны таңдаса, бір балама екіншісінен артық болады деп айтуға болады, яғни егер бұл екі балама болса, бірінші екіншісін таңдаған жөн. A , B және C үш балама; 1, 2 және 3 – үш адам болсын. 1-ші адам AB және BC (және, демек, AC), 2-ші адам BC және CA (және, демек, BA), ал 3-ші адам CA және AB (және, демек, CB) балама нұсқаларын артық көреді делік. Содан кейін көпшілік AB -ны артық көреді, ал көпшілігі BC -ны артық көреді, сондықтан біз қауымдастық AB және BC -ны жақсы көреді деп айта аламыз, егер қоғамдастық ұтымды әрекет етуші ретінде қарастырылса, біз A -ны C -дан артық деп айтуға мәжбүрміз. Осылайша, жеке талғамнан ұжымдық

талғамға ауысудың сипатталған әдісі ұтымдылық шартын қанағаттандырмайды. Мұнда айқын мәселе – көпшілік дауыспен анықталған топтық (ұжымдық) преференциялар жеке таңдауға (интрансивті) сәйкес келмейді. Осылайша, Эрроу қоғам өзінің саясатын тұжырымдау кезінде барлық мүшелерінің қалауын ескере алмайды деген қорытындыға келеді.

Сонымен, жоғарыдағы талдауларда әлеуметтік таңдау теориясы жақсы басқару үшін жеке қалаулар, пікірлер, дауыстар мен шешімдерді біріктіретін оңтайлы әдісті іздеумен байланысты екенін көрдік. Эрроу кітабы жеке таңдауды көрсету үшін қоғамның таңдауына сәйкес келетін бес шартты анықтайды, бұлар: әмбебаптылық, жауаптылық, маңызды емес баламалардан тәуелсіздік, таңдаудың болмауы және диктатураның болмауы. Алайда, Кеннет Эрроу әдетте әлеуметтік таңдау теориясын қалыптастырғанымен, бірақ негізін 18 ғасырда Николас де Кондорсе салған болатын [14].

Әлеуметтік таңдау теориясының пәні қалай қалыптасты? Әр түрлі мүдделер мен мақсаттарға байланысты әлеуметтік шешімдерге қатысты мәселелер ұзақ уақыт бойы зерттелді. Мысалы, ежелгі Грециядағы Аристотель және б.з.д. IV ғасырда өмір сүрген ежелгі Үндістандағы Каутилья өздерінің «Саясат» және «Экономика» деп аталатын кітаптарында әлеуметтік таңдаудың әртүрлі құрылымдық мүмкіндіктерін зерттеді. Алайда, әлеуметтік таңдау теориясы жүйелі пән ретінде алғаш рет француз революциясы кезінде пайда болды. Бұл тақырыпты алғаш рет XVIII ғасырдың соңында француз математиктері ұсынған, мысалы, Дж.Борда (1781) және Маркиз де Кондорсе (1785), олар бұл мәселелерді математикалық тұрғыдан қарастырған және дауыс беру және онымен байланысты процедуралар тұрғысынан әлеуметтік таңдаудың ресми пәнін бастаған. Сол кезеңнің интеллектуалды климатына еуропалық ағарту үлкен әсер етті, оның басты әсері қоғамдық тәртіпті саналы түрде құруға деген қызығушылығы болды. Шынында да, кейбір алғашқы әлеуметтік таңдау теоретиктері, ең алдымен Кондорсе, француз революциясының интеллектуалды жетекшілерінің қатарында болды. Алайда Француз төңкерісі Францияда бейбіт қоғамдық тәртіпті орнатуға әкелмеді. Шынында да, революцияның идеяларына өз үлесін қосқан көптеген әлеуметтік үйлестіру теоретиктері революцияның өзі тудырған келіспеушіліктердің жалынында қаза болды. Теория мен талдау деңгейінде шешілген әлеуметтік таңдау мәселелері бұл жағдайда бейбіт зияткерлік шешімді күтпеді. Ерте әлеуметтік таңдау теоретиктерін алға тартқан мотивация әлеуметтік таңдау механизмдеріндегі тұрақсыздықтың да, озбырлықтың да алдын алуды қамтыды. Олардың жұмысының амбициясы топ үшін ұтымды және демократиялық шешімдер қабылдаудың негізін құруға, оның барлық мүшелерінің қалауы мен мүдделеріне назар аударуға бағытталған. Алайда, тіпті теориялық зерттеулер, әдетте, пессимистік нәтижелер берді. Оны мына мысалмен түсіндіруге болады: көпшілік ереже арқылы А көпшілік ережесіндегі басымдықпен В-ны жеңіп алса, В өз көпшілік басымдылығымен С-ны жеңіп алса, С-ны өз кезегінде басымдықпен А да жеңіп кететінін білдіреді, демек мұнда жеке таңдау мен топтық таңдау мүлдем сәйкес келмеуі мүмкін екенін атап өтуге болады.

Француз ғалымы Николас де Кондорсе 1785 жылғы «Эсседе» әлеуметтік таңдау теориясының негізін қалады. Эсседе алқабилер теоремасы болды. Теоремаға сәйкес, қазылар алқасының әр мүшесінің сотталушының кінәлі екендігі туралы дұрыс шешім қабылдауға тең және тәуелсіз мүмкіндігі бар. Кондорсе алқабилердің көпшілігі әр алқабиге қарағанда дұрыс болуы мүмкін екенін көрсетті, осылайша ұжымдық шешім қабылдау қажеттілігін негіздеді. Кондорсе парадоксы оның алдыңғы теоремасына негізделген және көпшіліктің қалауы иррационалды болуы мүмкін деп болжайды. Осылайша, Кондорсе ұжымдық шешім қабылдау жеке шешімдерге қарағанда жақсы екенін көрсетті, бірақ бұл тұжырым проблемалардың барлық түріне байланысты орындала бермейді [15].

Кондорсе жұптасқан салыстыру (дуэль) кезінде кез-келген басқа кандидатты жеңетін кандидатты (балама) таңдауды ұсынды. Борда әр үміткерге ұпай беруді ұсынды, бұл оның таңдаушының қалауындағы дәрежесіне байланысты. Содан кейін ол барлық сайлаушылардан ең көп ұпай жинаған кандидатты сайлауды ұсынды. Бұл екі идея дауыс беру ережелерінің ең маңызды екі бағытына, атап айтқанда Кондорсе ережелеріне және ұпай жинау әдістеріне (кездейсоқ берілген рейтинг жүйесімен) әкеледі.

Көптеген жұптық шешімнен жақсырақ немесе әртүрлі кемшіліктерге ие басқа таңдау процедуралары бар ма? Жоғарыда аталған Кондорсе, оның замандасы Жан Шарль де Бордадан бөлек, кейінірек Чарльз Доджсон (1844) және Дункан Блэк (1948) әртүрлі әлеуметтік таңдау процедураларды зерттеп, олардың қасиеттерін салыстыра отырып, осы мәселеге жүгінді. Таңдау нәтижесінің қарама-қарсы жағынан талдап, жаңа көкжиектер ашты. Әлеуметтік таңдау процедурасына сәйкес келуі керек әр түрлі талаптардан бастап, ол заң жобасына қандай рәсімдер сәйкес келетіні туралы да мәселелерді

қарастырған болатын. Оның талаптарының ішінде әлеуметтік тәртіп бар, ол агрегацияның нәтижесі әрқашан циклді емес, баламалы болып табылады. Қысқаша айтқанда, бұл: агрегаттау процедуралары кез-келген жеке таңдауды өндеуге қабілетті болуы керек; олар бірауыздан жеке таңдауды құрметтеуді талап етеді; диктатураның болмауы, әлеуметтік таңдау әрқашан бір адамның қатаң қалауына сәйкес келетін процедураларды жоққа шығарады. Сайып келгенде, кез-келген екі балама арасындағы әлеуметтік салыстыру тек осы жұптың жеке қалауына байланысты болуы керек деген маңызды емес баламалардың тәуелсіздігі үлкен мәнге ие. Эрроу теоремасы қарапайым жағдайларды қоспағанда, ешқандай таңдау процедурасы барлық талаптарға жауап бермейтінін айтады.

Кейбір зерттеушілер Райкерден кейін (1982) Эрроу теоремасын халықтың қалауымен үкімет ретінде түсінілетін демократияның сәйкес келмейтін елес екенін көрсету үшін қолданады. Басқалары теореманың кейбір шарттары негізсіз деп санайды және олардың көзқарасы бойынша ұжымдық таңдау перспективалары әлдеқайда жарқын көрінеді. Қалай болғанда да, бір қарағанда, қоғамды құрайтын барлық жеке тұлғалардың талғамы мен құндылықтарын ескеретін ұжымдық шешімдерге қатысты барлық адамдардың ортақ еркі бола алмайтынын алға тартып отырған.

Сол сияқты, әлеуметтік таңдаудағы дербестік туралы болжам оны шешу мәселесіне байланысты. Кондорсенің болжамы жеке дауыстар арасында кейбір өзара тәуелділіктердің болуымен негізделгенімен, бұл өзара тәуелділіктердің құрылымы маңызды. Егер барлық адамдардың дауыстары бір-бірімен өте жақсы байланысты болса немесе қоғамдық пікір жетекшілерінің аз санына еліктесе, ұжымдық шешім тәуелсіз адамдардың аз санының пікірінен гөрі сенімді емес деп санайды.

Перлдің себептік жұмысында қолданылатын Байес теоремасы сайлаушылардың алқабилер теоремасына тәуелділігінің әсерін модельдеу және шартты дербестіктің күшті және әлсіз нұсқаларын ажырату үшін қолданылды (Дитрих және Лист 2004; Дитрих және Шпикерман 2013). Дитрих (2008) Кондорсенің екі жорамалы ешқашан бір уақытта ақталмайды деп мәлімдеді, егер олар екеуі де дұрыс болса да, екеуін де бірден қолдау үшін дәлелдер алу мүмкін емес [16].

Әлеуметтік таңдау теориясы туралы пікірталастар соңында, ойын теоретикасы алқабилер теоремасының анық емес жорамалына, атап айтқанда сайлаушылар әрқашан өз пікірлерін шынайы айтуға тырысатындығын атап өткен жөн. Бұл тұжырым бойынша, егер барлық сайлаушылар дұрыс ұжымдық пайымдауды дұрыс емес деп санаса да, олар өздерінің жеке пікірлерін бұрмалауға ынталандыруы мүмкін. Бұл таңдау нәтиже үшін шешуші болған жағдайда, сайлаушы оған сәйкес емес, өзінің жеке шешіміне қарсы дауыс беру арқылы дұрыс ұжымдық шешім қабылдауға мүмкіндік берген кезде орын алуы мүмкін.

Эрроу көпшілік биліктің қасиеттерін зерттеуден тыс әлеуметтік таңдау теориясын кеңейтті. Эрроудың әлеуметтік таңдау теориясын жалпылау жеке преференцияларды, пайымдауларды, дауыстарды және шешімдерді біріктіретін ережені жақсы ереже деп санауға болатын минималды өлшемдерге сәйкес келетін етіп табуға бола ма деген сұрақ туындайды. Эрроудың әлеуметтік таңдау теориясы тек саяси таңдауды ғана емес, жеке таңдаудың барлық түрлерін және көпшілік дауыспен дауыс берудің қарапайым ережесінен тыс ұжымдық шешім қабылдаудың барлық мүмкін ережелерін қарастырады.

Қорытынды

Әлеуметтік таңдау теориясы – бұл көптеген мәселелерді қамтитын өте кең пән, сондықтан кейбір мәселелерді оның тақырыбына қарай талдаған жөн. Қоғамның әртүрлі мүшелерінің теңдессіз мүдделері тұрғысынан қаншалықты жақсы жұмыс істейтінін қалай бағалауға болады? Қоғамды құрайтын әртүрлі адамдардың қиындықтары мен азаптарын ескере отырып, жалпы кедейлікті қалай өлшейміз? Адамдардың құқықтары мен бостандықтарын олардың қалауын дұрыс мойындай отырып қалай ескеруге болады? Қоршаған орта немесе эпидемиологиялық қауіпсіздік сияқты қоғамдық тауарлардың әлеуметтік бағасын қалай бағалаймыз? Осы сияқты бүгінгі күннің өзекті сұрақтарын әлеуметтік таңдау теориясы кең ауқымда қарастырып, шешімін табуға талпыныс жасайды. Сонымен қатар, кейбір зерттеулер, олар әлеуметтік таңдау теориясының тікелей бөлігі болмаса да, топтық шешімдерді (мысалы, аштық пен аштықтың себептері мен алдын-алу, гендерлік теңсіздіктің формалары мен салдары немесе «әлеуметтік міндеттеме» ретінде қарастырылатын жеке бас бостандығының талаптары) зерттеу нәтижесінде алынған түсінікке көмектеседі. Әлеуметтік таңдау теориясының ауқымы мен өзектілігі шынымен де кең болуы мүмкін.

Сонымен, әлеуметтік таңдау әлеуметтік жүйенің қалыпты жұмыс істеуінің маңызды шарттарының бірі болып табылады. Ол әлеуметтік және саяси оқиғалар мен өзгерістерге қатысты өзіндік

позицияны қалыптастырады – қоғамдағы ішкі және сыртқы оқиғаларды талдау дағдысының арқасында қоғам тұрақтылығын нығайтады және болашақтың тұрақтылығына кепілдік береді. Жалпы алғанда, ақпараттық қамсыздандыру заманауи ақпараттық қоғамда өз деңгейінде әлеуметтік таңдаудың пессимизмін жеңудің және қатерлерінен қорғандық тиімді әдісі болып табылады және ол тікелей өміршең және қол жетімді сындарлы тәсілдерге әкеледі. Әлеуметтік таңдаудың негізі мен заңдылықтарын ұғыну, сондай-ақ құндылықтар мен нормаларды бейресми түсіну (олардың өзектілігі мен сенімділігін қоса) қоғамдық өмірдегі әлеуметтік таңдаудың оң бағытын көрсетеді. Шынында да, әлеуметтік ғылымдар үшін өте маңызды ресми және бейресми пікірлердің терең толықтырылуы қазіргі әлеуметтік таңдау теориясының дамуымен жақсы сипатталған. Объективті жағдайларға сәйкес келетін әлеуметтік таңдау кез-келген өркендеуші қоғамға қажет. Бірақ бұл жаһандану жағдайында, ең алдымен, әлеуметтік даму парадигмасын дамыту қажеттілігіне тап болған қоғамдар үшін, әсіресе Қазақстан үшін өте маңызды. Жеке тұлғаның әлеуметтік таңдау дағдысы тікелей қоғамдық мүддені, соның арқасында қоғам мүшелерінің қажеттіліктеріне бағытталған әлеуметтік саясатты жүзеге асыруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сабитова А.Р. Роль свободного выбора в жизни человека/ Грамота, 2019. Том 12. Выпуск 4. С. 107-111. ISSN 2618-9690. – access mode: www.gramota.net/materials/9/2019/4/
2. Berkowitz I. «Social Choice and Policy Formulation: Problems and Considerations in the Construction of the Public Interest», «The Journal of Sociology & Social Welfare: Vol. 6: Iss. 4, Article 9. 1979. – access mode: <https://scholarworks.wmich.edu/jssw/vol6/iss4/9>
3. Kugelberg H. Social choice problems with public reason proceduralism. *Economics and Philosophy*, 1-20 2021
4. Ритцер Дж., Степницки Дж. «Әлеуметтану теориясы». – Алматы: «Ұлттық аударма бюросы» қоғамдық қоры, 2018. – 85бб.
5. Kogelmann B. Aggregating out of indeterminacy: Social choice theory to the rescue/ *Politics, Philosophy&Economics*. 2017; 16(2):210-232. doi: [10.1177/1470594X17693995](https://doi.org/10.1177/1470594X17693995)
6. Kurrild K. «Эмпирический социальный выбор: введение». *Общественный выбор*. 158 (3–4) 2014. P.297–310. – access mode: DOI: [10.1007/s11127-014-0164-4](https://doi.org/10.1007/s11127-014-0164-4). ISSN 0048-5829.
7. Ван Димен А. «Об эмпирической значимости парадокса Кондорсе». *Общественный выбор* // 2014. 311–330. – access mode: DOI: [10.1007/s11127-013-0133-3](https://doi.org/10.1007/s11127-013-0133-3).
8. Amartya Sen *The Possibility of Social Choice/ American economic review/ Vol. 89, No. 3, June 2019. pp. 349-378*
9. Путило Н.В. Социальные права в постиндустриальном обществе. Монография/ «Проспект», 2021г.–158с.
10. Kogelmann B. Public reason's chaos theorem. *Episteme*, 16(2) 2019. pp. 200-219
11. Голованов А.А. Категория социального выбора в контексте социально-философского дискурса/ *Вестник ОГУ №7/ июль 2007 с.21-28* – access mode: http://vestnik.osu.ru/2007_7/8.pdf
12. List Ch. *Social Choice Theory/ The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2022 Edition)*, Edward N. Zalta (ed.), forthcoming – access mode: <https://plato.stanford.edu/entries/social-choice/>
13. Ницан Ш. Коллективное предпочтение и выбор/ Кембридж, Великобритания: Издательство Кембриджского университета 2010. ISBN 978-0-521-72213-1.
14. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. «Social Choice Theory» – access mode: <https://plato.stanford.edu/entries/social-choice/> Accessed July 26, 2021
15. *Stanford Encyclopedia of Philosophy*. «Arrow's Theorem» Accessed July 26, 2021. – access mode: <https://plato.stanford.edu/entries/arrows-theorem/>
16. Brock T. Paradox of Rationality January 04, 2022 – access mode: <https://www.investopedia.com/terms/p/paradox-rationality.asp>

References:

1. Sabitova A.R. The role of free choice in human life/ *Literacy*, 2019. Volume 12. Issue 4. С. 107-111. ISSN 2618-9690. – access mode: www.gramota.net/materials/9/2019/4/

2. Berkowitz I. «Social Choice and Policy Formulation: Problems and Considerations in the Construction of the Public Interest», «The Journal of Sociology & Social Welfare: Vol. 6: Iss. 4, Article 9. 1979. – access mode: <https://scholarworks.wmich.edu/jssw/vol6/iss4/9>
3. Kugelberg H. Social choice problems with public reason proceduralism. *Economics and Philosophy*, 1-20 2021
4. Ritzer J., Stepnitsky J. «Theory of sociology». – Almaty: public Foundation «National Translation Bureau», 2018. – 856b.
5. Kogelmann B. Aggregating out of indeterminacy: Social choice theory to the rescue/ *Politics, Philosophy&Economics*. 2017; 16(2):210-232. doi: 10.1177/1470594X17693995
6. Kurrild K. «Empirical social choice: an introduction». *Public choice*. 158 (3-4) 2014. P.297-310. DOI:10.1007/s11127-014-0164-4 . ISSN 0048-5829.
7. Van Diemen A. «On the empirical significance of the Condorcet paradox». *Public choice* // 2014. 311-330. DOI: 10.1007/s11127-013-0133-3.
8. Amartya Sen *The Possibility of Social Choice/ American economic review/ Vol. 89, No. 3, june 2019. pp. 349-378*
9. Putilo N.V. *Social rights in post-industrial society. Monograph/ «Prospect», 2021-158c.*
10. Kogelmann B. *Public reason's chaos theory. Episteme*, 16(2) 2019. pp. 200-219
11. Golovanov A.A. *The category of social choice in the context of socio-philosophical discourse/ Bulletin of OSU No. 7/ July 2007 pp.21-28. – access mode: http://vestnik.osu.ru/2007_7/8.pdf*
12. List Ch. *Social Choice Theory/ The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2022 Edition), Edward N. Zalta (ed.), forthcoming – access mode: <https://plato.stanford.edu/entries/social-choice/>*
13. Nitsan Sh. *Collective Preference and Choice/ Cambridge, UK: Cambridge University Press 2010. ISBN 978-0-521-72213-1*
14. *Stanford Encyclopedia of Philosophy. «Social Choice Theory» – access mode: <https://plato.stanford.edu/entries/social-choice/> Accessed July 26, 2021*
15. *Stanford Encyclopedia of Philosophy. «Arrow's Theorem» Accessed July 26, 2021. – access mode: <https://plato.stanford.edu/entries/arrows-theorem/>*
16. Brock T. *Paradox of Rationality January 04, 2022 – access mode: <https://www.investopedia.com/terms/p/paradox-rationality.asp>*

FTAMP 11.09.09

<https://doi.org/10.51889/2021-4.1728-8940.02>

С.Т. Шылмамбетов*

*Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қаласы, Қазақстан*

ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙ ТҰСЫНДА ЖӘНЕ КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ АЛҒАШҚЫ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖӘДІТТЕР ЖӘНЕ ЕЛ ІШІНДЕГІ ДІНИ САЯСАТ

Аңдатпа

Мақалада Қазақстандағы ХХ ғасырдың басындағы жәдітшіл қозғалыстың қарқынды жұмыстары мен кеңес үкіметі тұсындағы дін саясаты жөнінде тарихи деректерге шолу жасалған. Сонымен қатар қазақ интелгенциясының білім саласын реформалаудағы жәдіттік мектептердің үлес қосқандығы жөнінде нақты мұрағат деректері арқылы көрсетілген. Патшалық Ресей тұсындағы жәдіттік мектеп өкілдерінің ұлттық интелгенциядағы орнымен еңбектері сараланып тұщымды дәйектермен нақтыланған. Кеңес үкіметі орнағаннан кейінгі Қазақстандағы мұсылмандық ахуалға қатысты саясаты мұрағат деректері арқылы нақты келтірілген. Мақалада ХХ ғасырдың басынан бастап кеңестік биліктің репрессиялық саясатының қарқынды түрде іс жүзіне асуына дейінгі кезең қамтылған. Тарихи деректерді зерттеу нәтижесінде жәдітшіл мектептер мен медреселердің қазақ қоғамындағы табанды саяси көзқарастың қалыптасуына сүбелі үлес қосқандығы тарихи деректер арқылы дәлелденген.

Түйін сөздер: жәдітшілік, жәдіттік мектептер, медресе, патша үкіметі, қазақ интеллигенциясы, діни көзқарастар, ұлттық қозғалыс, коммунистік идеология.